

9. www.zakon.rada.gov.ua
10. www.lawbook.by.ru
11. www.expertprava.ucoz.ru

Островной Д. Н. Соблюдение в Украине принципа равенства граждан перед законом и судом и необходимость его усовершенствования

В статье освещено использование на практике концепции соблюдения в Украине принципа равенства граждан перед законом и судом, а также озвучены проблемы по этому вопросу. Выдвинуто ряд обоснованных предложений относительно решений и усовершенствования Криминального кодекса.

Ключевые слова: Конституция Украины, конституционные права, равенство граждан, криминальный процес, криминально-правовые гарантии.

Ostrivnoy D. N. Observance in Ukraine of principle of equality of citizens before a law and court and necessity of his improvement

In the article it was illustrated the usage in practice of the concept of observance of the principle of citizens equality under the law and the court in Ukraine, and the problems on this question were sounded. It was suggested a number of well-founded offers concerning decisions and improvement of the Criminal code.

Keywords: Constitution of Ukraine, constitutional rights, rights citizens, criminal proces, criminal - legal guarantees.

Совенко Б. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА КАНОНІЧНОГО ПРАВА: ПЯМ'ЯТКИ ЗОВНІШНЬОГО ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті йдеться про українські джерела канонічного права. Проведено дослідження – пам'яток зовнішнього права Української (православної) Церкви (які складають зміст її канонічного права) в хронологічній послідовності, в різні етапи її державного та правового розвитку (починаючи з періоду становлення християнства на Русі в X ст. та до поч. XX ст.). Визначено їх значення та вплив на формування національного права та релігійної правосвідомості.

Ключові слова: церковно-правові пам'ятки, національні джерела канонічного права, церковна юрисдикція, релігійна правосвідомість.

Дослідження національних джерел канонічного права має важливе теоретичне та практичне значення. Воно дає можливість прослідкувати розвиток державно-церковної правотворчості (в історично-правовому аспекті), встановити нові вектори сучасних державно-церковних відносин, визначити актуальні питання рецепції канонічних норм в сучасне українське законодавство, тощо.

Питання, що стосуються вивчення джерел церковного права християнської Церкви (в першу чергу православної), цікавили науковців з різних галузей знань – істориків Церкви, держави і права, історіографів, каноністів, богословів, юристів, археологів, археографів, філологів-перекладачів та інших осіб як світського, так і духовного станів. Зокрема, їм присвятили в минулому свої праці такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: І. Огієнко, І. Власовський, О. Лотоцький, М. Грушевський, Б. Боцюрків,

І. Малишевський, В. Липинський, Ф. Тітов, П. Лошкар'єв, Д. Дорошенко, М. Суворов, О. Павлов, єп. Никодим (Мілаш), Ю. Федорів, Є. Голубинський, М. Заозерський, Ф. Терновський, К. Неволін, Я. Щапов та інші; та сучасні дослідники – Б. Андрусин, В. Ульяновський, О. Ігнатуша, В. Бондаренко, В. Колодний, П. Яроцький, Л. Кушинська, І. Ісіченко, Н. Стоколос, Ю. Мицик, В. Єленський, А. Зінченко, А. Киридон, С. Візер та ін.

Як зазначає В. Ульяновський “відсутність значного й постійного зовнішнього церковного впливу сприяла виробленню в українській церкві специфічних пам'яток і норм церковного права” [1].

Проводячи аналіз обсягу українських церковно-правових пам'яток необхідно зазначити, що далеко не всі джерела нашої національної церковної законотворчості, які складають величній пласт нашої історії, культури та права, збереглися до теперішнього часу [2]; багато з пам'яток були навмисно сфальсифіковані чи знищені під час релігійної боротьби на Україні її конфесійними противниками або під час державної антирелігійної кампанії періоду атеїзму.

Велику другу частину джерел церковного права складають пам'ятки зовнішнього права української Церкви (власне канонічного права) [3]. До них в першу чергу відносяться законодавчі акти українських князів, серед яких найвідомішими є безперечно Церковні устави князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Ці пам'ятки регулювали значний обсяг питань, що торкалися державно-церковного життя – це обов'язки духовенства; обсяг справ та коло осіб, що підлягали церковному суду; церковні правопорушення та покарання за них; класи, що входили в тодішню церковну громаду та відображали інші риси церковного життя на початку християнського становлення Русі. Однак, як зазначає І. Огієнко, ці пам'ятки не були “невільничими перекладами грецького Номоканону – це свої переробки його, пристосовані до місцевих обставин” [4].

*Церковний Устав князя Володимира Святославовича (Великого)*¹ є найстаршою та найважливішою пам'яткою нашого національного законодавства [5]. Оскільки старі часи не знали авторського права, Устав будучи писаним церковно-правовим актом, дійшов до нас у великій кількості списків, які були зроблені з тексту оригіналу. Всі списки були розподілені на групи, з них окремо виділяються ті переробки Уставу, які увійшли в окремі збірники та старовинні переклади іноземними мовами [6]. Устав переписувався з тими змінами, які вимагалися потребою його практичного вживання, а основою та джерелом йому служив церковний кодекс Вселенської Церкви – грецький Номоканон.

Всі редакції Уставу мали одну автентичну основу, яка у зв'язку з особливостями часу часто розширювалась, до основного тексту додавалися інші правові елементи, що витікали із звичаю, практики чи навіть інших юридичних актів. Інколи редагування, навпаки, мали характер скорочення обсягу пам'ятки через виключення з неї деякого матеріалу.

Церковний Устав став першим актом самостійної (вільної) рецесії норм християнського візантійського права в законодавстві давньої руської держави, укладений згідно з церковно-державними християнськими традиціями та перероблений в дусі національно-державної правосвідомості.

Загалом Устав вдало вирішував проблему узгодження нової ідеології, привнесеної християнством, та традиції застосування руського звичаєвого права. Питання взаємодії

¹ Мав коротку, середню та просторову редакції.

канонічного та звичаєвого права у широкому значенні означало вирішення питання співвідношення візантійської та руської правової культури [7].

За своїм змістом пам'ятка ділиться на чотири частини з передмовою та закінченням. В передмові сказано про причину вибору та зміну віри (про видужання князя, по хрещенню, від тяжкої хвороби; про прийняття від патріарха – першого митрополита Михайла, який хрестив Русь та прийняття від останнього науки про основи віри та Церкви). В першій частині йдеться про десятину (десяту частину княжих прибутків, десятую частину торгового мита, яка збирається для князя), установлену князем. Друга частина розглядає питання про церковний суд, тобто про судову компетенцію Церкви, до якої були віднесені справи шлюбно-сімейні, спадкові, злочини проти віри та моралі. Окремою постановою згадується в Уставі доручення князя єпископам доглядати міру та вагу (схоже право згадувалося ще в новелах імператора Юстиніана, де зразкові міра та вага зберігалися в міських церквах). Така ж традиція підтримувалась і на Заході [8].

Таким чином, керуючись нормами державних і церковних постанов грецького Номоканона, який є джерелом та основою наших церковно-правових пам'яток, утворились перші національні державно-церковні акти.

Церковний Устав князя Ярослава Мудрого. Церковно-правова пам'ятка князя Ярослава Мудрого, який, як зазначає проф. М. Суворов, згадується у літописі як князь-законодавець та засновник юридичного життя на Русі, звичайно дійшла до нас не у тому вигляді, який був укладений за часів князя, лише основа її належить до першої доби християнства.

Устав дійшов до нас у двох відомих редакціях: російській або “Восточно-русской” (як зазначається в російській науковій літературі) та українській або “Западно-русской” (більш відомою під назвою “Свиток Ярославль” [9], текст якого визнається за більш давній, затверджений грамотами литовських князів та польських королів. Ця пізня (українська) редакція церковного уставу набула значної популярності на українських землях у XV ст. у якості загальноприйнятого кодексу церковного права, про що вперше згадується 1443-го р. у грамоті князя Юрія Семеновича Лингвеневи́ча Онуфрієвському монастирю [10].

Устав регулював головну галузь державного життя – шлюбно-сімейну, і тому регламентував заборону підсудності світській владі (світському суду) шлюбних справ людей будь-якого стану (про укладання шлюбу, розлучення, перелюб, блуд, двосженство та інші); а також злочини проти чистоти і цілісності віри (суди відносили і єретицтво – тобто відступництво від ортодоксального шляху) та моральності взагалі – відносить до церковної юрисдикції (все це сфера церковного суду).

Устав містив також додаток про підпорядкування єпископів адміністративній владі київського митрополита ² (забезпечення канонічної влади митрополита над єпископами та єпископа над єпархіальним духовенством у духовних справах). Мотивом до таких рішень послужило втручання до церковних адміністративних відносин світської влади.

Важливою особливістю Уставу Ярослава стала заміна суворої фізичної міри покарання, властивої візантійським законам (Номоканону), нормами звичаєвого права слов'ян, що базувалося на системі матеріальних відшкодувань – грошових викупів і вір (штрафів) за скоєння злочину. Самі ж покарання приписувались церковною владою та реалізовувались органами княжої влади, в сумах пропорційних до майнового стану винної особи [11].

² Додатку про підпорядкування київському митрополитові немає у російській редакції.

Таким чином, відображаючи основні риси церковно-правового життя та державно-церковних відносин, а також співвідношення світського та церковного права, церковні Устави залишили по собі відбиток в правосвідомості церковної громади як визначні правові пам'ятки епохи Київської Русі та справили значний вплив на подальшу церковну правотворчість.

Церковно-уставні грамоти удільних князів. Важливе правове значення мали також і грамоти удільних князів у церковних справах [12]. Удільні князі, беручи приклад з великих князів, також впорядковували в своїх уділах церковно-правові відносини через церковне законодавство. При кожній єпископській кафедрі в удільних князівствах такі відносини регулювалися спеціальними грамотами, які мали між собою відмінності що відповідали місцевим особливостям, в основі яких лежали великокняжі грамоти. До нашого часу збереглося лише чотири грамоти XII ст. Спочатку вони встановлювали (поширювали або конкретизували) певні права духовенства і носили установчий (законодавчий) характер, а пізніше (з XV ст.) грамотами почали затверджувати і матеріальні права духовенства.

Ханські ярлики (закони татарських ханів). В часи політичної залежності України її церковне законодавство розширювалось разом з її правовим розвитком, який не припинявся навіть в її новому державному статусі. Таким чином, серед інших правових пам'яток, що стосувалися церковного права, маємо закони татарських ханів – це, так звані, ханські ярлики, які регулювали відносини Церкви до власної (національної) державної влади та до влади завойовників [13].

Сам термін “ярлик” має тюркське походження і означає – наказ, веління (аналогічно слов'янським грамотам). Татарські навали справляли руйнівний територіальний вплив, та, як не дивно, на релігійному ґрунті вони проявили себе достатньо віротерпимо. Так, наприклад, татаро-монголи не зазіхали на християнську віру та не чинили примусу до її зміни, оскільки вважали всі релігії за істинні, відповідно до їх національної книги державних законів Яса затвердженої Темучином.³ І, навпаки, своїми наказами визнавали за Церквою належні раніше їй права та навіть розширювали їх. Проявляли толерантність до всіх вір, затвердили звільнення від податків на користь татарської влади духовенства (та їх сімей) всіх релігій, дали дозвіл митрополиту обирати кандидатів у духовні сани з мирян, закріплювалося право на церковний суд у всіх карних справах. За порушення ярликів їх укладачі погрожували Божим гнівом та суворою розправою – смертною карою.

Серед всіх ханських ярликів, які збереглися, історичне значення для України мають значення ті, що припадають на часи татарського поневолення. Це два ярлики: ярлик 1279 р. хана Менгу-Темира митрополитові київському Кирилові III та ярлик хана Узбека митрополитові Петрові.

Пам'ятки литовсько-польської та козацької доби. Державне законодавство пізнішого часу щодо церковних питань відображене у грамотах і законах литовських князів та польських королів.

Литовські князі, ставши спадкоємцями українських князів, продовжили традицію патронатства над Церквою, закріплюючи її права та привілеї у своїх княжих грамотах (XV-XVI ст.). Їхні грамоти, будучи пам'ятками законодавчого характеру, стосувалися переважно загальних прав Церкви та духовенства у межах литовсько-польської держави. До них відносяться грамоти князя Ягайла, його сина Владислава III, Витовта, Сигізмунда, Казимира та інших. Проте, з часом, грамоти (які стали видавати й польські

³ Таке визнання мало собою політичне підґрунтя завоювання всього світу з його конфесійним різноманіттям.

королі) почали надавати Церкві менше національного, а більше дисидентського характеру, закріплюючи таке її правове становище численною кількістю законодавчих актів поміщених у законодавчій збірці Речі Посполитої – *Volumina legume*. В ній містилися закони, що відносилися до XIV-XVIII ст., які ставали джерелом права Української Православної Церкви у тогочасній Польщі.

Пам'ятки другої доби української національної революції XVII ст. Державні литовсько-польські пам'ятки щодо Церкви стосуються лише західних українських земель, що перебували у складі Речі-Посполитої до др. пол. XVII ст., інша частина – східна, перебувала у складі Московської держави. Тому, відповідно, і пам'ятки цієї доби відображені у договорах гетьмана Богдана Хмельницького з московською та польською державами, з одного боку, та у московських законах – з другого.

Важливим державним актом у справах української Церкви з др. пол. XVII ст. стала Зборівська угода (1649 р.), укладена між українською козацькою армією на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким та польським урядом (про права Церкви, в тому числі майнові) [14]; у відповідь на яку польський король 1650 р. видав диплом, яким затверджував права Православної Церкви.

1658 р. гетьман Іван Виговський уклав Гадяцькі пункти, в яких йшлося найголовніше про зрівняння в правах Православної Церкви з Католицькою [15]. Пізніше Юрій Хмельницький 1660 р. уклад під Чудновим аналогічну угоду, а 1670 р. гетьманом Правобережної України Ханенком були укладені Острожські пункти.

У зв'язку з подальшими історичними подіями відбулася зміна політичного державного вектору. Був укладений федеративний союз України з Російською державою, що відобразився в Переяславській угоді. Проте, українська Церква [16], очолювана митрополитом, не погоджуючись з діями політичної влади направленої на підзвітність московській Церкві, посилаючись на давні привілеї та права української Церкви та її безпосередні відносини з константинопольським патріархатом. Слідом за цим мало місце довге листування гетьмана Івана Самойловича з московським царем та патріархом, який в кінцевому підсумку отримали відповідь про зверхність московського патріарха над київською митрополією.

Пам'ятки імперської доби були відображені в указах російських царів стосовно церковних справ, особливо ж у Духовному Регламенті, що став своєрідною конституцією Православної Церкви у межах Російської держави та правовою основою нового становища Церкви в державі, який визначав нову систему управління, за якою церковна влада підпадала в цілковите підпорядкування світської влади, з правом останньої втручатися у внутрішні права Церкви. На місцевому рівні, аналогічно Духовному Регламенту, управління здійснювалося відповідно до Уставів Духовних Консистерій 1841 р. (зі змінами та доповненнями 1883 р.). З часом Синод було перетворено на “відомство православного ісповідання”.

1868 р. розпочався друк збірки “Полное собрание постановлений и распоряжений по вѣдомству православнаго исповѣданія”. Наступна важлива збірка – багатотомник “Полное собрание законов Россійской имперіи” містив закони, якими регулювалося церковне життя і української Церкви. У дальші часи кодифіковане державне законодавство у справах Церкви містилося у збірці “Свод законов російской имперіи”.

Часи українських визвольних змагань. В добу Директорії Української Народної Республіки спеціальним декретом було встановлено незалежність (автокефалію) української православної Церкви від російського патріархату [17].

Першим правовим актом щодо церковних справ (а по-суті, установчим актом

українського державно-церковного права) став закон Української Народної Республіки від 1 січня 1919 р. про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ). Цим законом затверджується діяльність Всеукраїнського Церковного Собору, якому надаються вищі повноваження в сфері церковно-законодавчої, адміністративної та судової влади та утворюється Український Церковний Синод (з числа священства та мирян) для управління церковними справами – релігійними, адміністративними, господарськими, освітніми, контрольно-ревізійними та судовими. Зі своєї сторони держава брала на себе зобов'язання по утриманню церковної влади УАПЦ з усім її урядовим складом коштами Державної Скарбниці [18].

Яскравим представником з боку української державної влади, що відстоював питання автокефалії української Церкви у своїх відносинах до інших Церков під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквам – виступав міністр ісповідань Української Народної Республіки Олександр Лотоцький. Після видання 1 січня 1919 р. урядом УНР закону про автокефалію української Церкви [19], Всеукраїнська Церковна Рада стала органом, який взяв на себе управління церковними справами та оголосив незалежність від московського патріархату та невідданість йому. Пізніше, він передав меморандум в справі визнання автокефальності української Церкви блюстителю патріаршого престолу вселенської константинопольської Церкви митр. Дорофею. Проте патріаршою грамотою 9 березня 1920 р. була надана відповідь про неможливість на той час здійснити визнання автокефалії, оскільки була вакантна патріарша кафедра, а тому, згідно зі святими канонами та правилами, благословлялося з надією чекати на таке визнання [20].

Таким чином, українська Церква, пройшовши довгий шлях свого становлення від утвердження християнства на Русі, і до наших днів, має цінне надбання, яке збереглося у вигляді численних пам'яток та залишається доступним широкому загалу в працях визначних національних та зарубіжних дослідників. Це є нашою загальнонаціональною спадщиною, яку сміливо можна віднести до скарбниці не лише власне українських, але і світових надбань становлення європейської історії держави і права, культури та релігії.

Загалом же, українські джерела канонічного права зіграли вирішальну роль в утвердженні національної релігійної правосвідомості в Україні.

Використані джерела:

1. *Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник у 3-х книгах. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 128.
2. Див.: *Студинський К.* Пересторога. Руський памятник початку XVII віка. – Історично-літературна студія. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка / під зарядом К. Беднарського. – Львів, 1895. – 193 с.
3. *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права / Репринтне видання. – Варшава, 1931. Видавництво Св. Софії УПЦ в США, Бавдн Брук – Нью-Йорк, 1984. – С. 203-298.
4. *Огієнко І. І.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви : у 2 т. – К. : Україна, 1993. – Т. 1-2. – С. 83.
5. *Андрусичин Б. І., Гуз А. М.* Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь. – К., 2003. – С. 48-53.
6. Див.: *Памятки древне-русского канонического права.* – Ч. 2. – Вып. 1. – Петроград, 1920. – 102 с.
7. *Кушинська Л. А.* Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві (VI-XI ст.) : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 86.
8. *Суворов Н. С.* Следы западнокатолического церковного права в памятниках древнего русского права. – Ярославль, 1888. – С. 204.
9. *Щапов Я. Н.* Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – М., 1976. – С. 187-193.

10. Уляновський В. І. Історія церкви ... – С. 129-130.
11. Голубинський Е. Е. История Русской Церкви. – М., 1901. – Т. 1. – Пол. 1. – Изд. 2. – С. 628-639.
12. Див.: Бодрухін Володимир Миколайович. Князівська влада та проблеми державності в Україні: удільний період (XII - XIV ст.ст.). : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. / Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – 419 с.
13. Левчук М. Ханські ярлики як історичне джерело права // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Юридичні науки. – Вип. 72/73. – Київський університет: 2006. – С. 38-41. А також див.: Петрунь Ф. Ханські ярлики на українській землі (До питання про татарську Україну) // Східний Світ. – № 2. – 1928. – С. 170-187; Державотворчі процеси кочовиків східноєвропейського степу: монографія / В. М. Бодрухін ... [та ін.]. – Луганськ : СУДУ, 2000. – 96 с.: іл.
14. Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 352 с. – С. 138-140.
15. Див.: Мицик Ю. Гадяцький договір 1658 року у висвітленні українських літописців / Юрій Мицик. // Гадяцька унія 1658 року / ред. кол. : П. Сохань, В. Брехуненко, Д. Бурім, З. Когут, О. Маврін, Ю. Мицик, М. Нагельський; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, НаУКМА, Канадський ін-т укр. студій. – К. : [б. в.], 2008. – С. 110-118.
16. Див.: Візер Світлана Олександрівна. Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні у 1596-1686 рр.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 246 арк.
17. Див.: Лотоцький О. Церковно-правні основи автокефалії. – В., 1931. – 71 с.
18. Див.: Андрусішин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посібник. – К. : Либідь, 1997. – 176 с.
19. Див.: Андрусішин Б. І. Директорія УНР і автокефалія Української православної Церкви // Пам'ять століть. – 2004. – № 6. – С. 3-16.
20. Див.: Андрусішин Б. І. Дипломатична спроба визнання автокефальної Церкви Вселенським патріархатом в домі Української революції // Україна дипломатична. – 2004. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 649-661.

Совенко Б. В. Украинские источники канонического права: памятки внешнего права Украинской Церкви.

В статті йдеться про українські джерела канонічного права. Проведено дослідження пам'яток зовнішнього права Української (православної) Церкви (які становлять суть її канонічного права) в хронологічній послідовності, в різні етапи її державного та правового розвитку (починаючи з періоду становлення християнства на Русі в X ст. і до поч. XX ст.). Було визначено їх значення та вплив на формування національного права та релігійного правосвідомості.

Ключевые слова: церковно-правові пам'ятки, національні джерела канонічного права, церковна юрисдикція, релігійне правосвідомість.

Sovenko B. V. Ukrainian sources of canonical law: external law sources of Ukrainian church.

This article is about Ukrainian sources of canonical law. The research of external law sources of Ukrainian (orthodox) church (which are the essence of its canonical law) made in chronological sequence, in different periods of its state & law development (from the period of conformation of Christianity in Kievskaya Rus in X cent. - till beginning of XX cent.). Were defined its means & influence on the formation of national law & religion law consciousness.

Key words: church law sources, national sources of the canonical law, church jurisdiction, religion law consciousness.